

Олексій Марченко

ВНЕСОК ПАВЛА СОХАНЯ У ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ: ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ

Розвиток гуманітарних наук неможливо уявити без конкретного людського фактору, а саме осіб-виконавців, на плечах яких лежить не проста місія об'єктивної інтерпретації минувшини та її екстраполяції в дійсність з урахуванням і поєднанням ціннісних орієнтирів та викликів сучасності. Проблематика ж розуміння та усвідомлення цілісного процесу еволюції тієї чи іншої галузі знань не видається напрочуд повним без врахування досвіду та здобутків дослідників. Для археографії як історичної дисципліни особистісний фактор є одним із визначальних на шляху накопичення та культивування знань. Саме тому історію української археографії як, в принципі, й кожної історичної дисципліни, необхідно розглядати крізь особистісну призму.

Ім'я Павла Степановича Соханя завжди залишиться знаковим для національної археографії. Будучи визнаним болгарознавцем, він неодноразово наголошував на повноті джерельної бази та високій культурі роботи з джерелами. Саме такий погляд поєднав дослідника з його майбутнім науковим шляхом – археографічною діяльністю.

Павло Степанович відзначав, що, на відміну від СРСР, завдяки систематичному та безперервному едиційному процесу на сьогодні всі європейські країни мають фундаментальні корпуси й видові публікації писемних джерел із найдавніших часів¹. Вчений мав на увазі такі праці, як “Monumenta Poloniae Historica”, “Monumenta Germaniae Historica”, “Monumenta Romaniae Historica”, “Monumenta Historico-Juridica Slavorum Meridionalium”, “Fontes Rerum Bohemicarum”, “Monumenta Hungariae Historica”, “Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium” та багато інших. Як зазначав вчений, у численних західних українознавчих центрах протягом десятиліть не припинялась інтенсивна археографічна робота, розвивалися кращі традиції української археографії, накопичувався едиційний досвід, вивчалися архіви, вводилися в науковий обіг масиви джерел з історії національних рухів, суспільно-політичної думки, публікувалися цінні пам'ятки української культури². Що ж до УРСР, то в форваторі

¹ П.С. Сохань, *Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови*, Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К. 1988, с. 5.

² П.С. Сохань, *Стан і перспективи розвитку української археографії*, УАЩ 1 (1992) 15.

радянських орієнтирів дослідники, напевно через відсутність якихось загальносоюзних чи хоча б республіканських постанов, навіть не ставили питання про створення зведеної систематичної публікації найдавніших джерел з історії України³. Але усвідомлення такої прогалини було вирішальним етапом для розвитку української археографії.

Проблема, яка постала перед українською археографією радянських часів і, в принципі, потребувала негайного її вирішення для перспективного розвитку, стосувалася відсутності систематичної публікації найдавніших джерел з історії України. Потрібно відмітити й об'єктивний факт всебічного оновлення радянського суспільства та переосмислення “більшовицького” шляху розвитку після квітневого Пленуму ЦК КПРС 1985-го року, що був визначальним для тодішнього партійного керівництва, яке, намагаючись курсом “перебудови” зберегти себе та свій глиняний “Колос” – СРСР, на державному рівні задекларували цей процес. Такі зрушення мали неабиякий вплив на зростання ролі історичної науки та змусили вище керівництво відповідно реагувати на запити наукової еліти республіки. Тому задля поліпшення становища в галузі археографічної діяльності Президія АН УРСР постановою № 315 від 5.10.1987 відновила діяльність Археографічної комісії АН УРСР⁴. До неї увійшли провідні вчені академічних установ – історики, мовознавці, літературознавці, філософи, археологи, а також відомі архівісти⁵. Саме “відновила” є ключовим словом, оскільки ідея створення центру у справі видання джерел з'явилася серед науковців ще наприкінці 60-х рр. XX ст. В 1969 році, згідно з постановою № 149 Президії АН УРСР від 29 квітня, було утворено Археографічну комісію АН УРСР на чолі з академіком А. Скабою⁶. Але через брак коштів та невизначеність юридичного статусу комісії подальше функціонування та едиційні спроби виявилися неможливими, що призвело до припинення її діяльності⁷.

З відновленням роботи комісії першочерговою функцією, що була визначена, стала координація в межах республіки археографічної видавничої роботи всіх установ, закладів, періодичних і неперіодичних органів, окремих осіб, що займалися публікацією джерел⁸. Звісно, що головним

³ П.С. Сохань, *Про деякі основні напрями діяльності...*, с. 6.

⁴ Г.В. Боряк, О.В. Тодійчук, *Хроніка діяльності Археографічної комісії та Інституту української археографії АН України. 1987–1990*, УАЩ 1 (1992) 454.

⁵ О. Тодійчук, *Відновлено археографічну комісію*, Наука і культура. Україна 23 (1989) 187.

⁶ *Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст. Плани, проекти, програми видань*, вип. 1, К. 1993, с. 29.

⁷ *Ibid.*, с. 31.

⁸ П.С. Сохань, *Про деякі основні напрями діяльності...*, с. 6.

завданням, яке було покладене на комісію, стала організація видання історичних джерел⁹. Спираючись на значний досвід археографічних інституцій-попередниць (Одеське товариство історії та старожитностей (1839 р.), Тимчасова археографічна комісія для розбору давніх актів у Києві (1843 р.), Археографічна комісія НТШ у Львові (1873 р.), Археографічна комісія ВУАН (1919 р.) та інші), комісія відразу ж розгорнула на базі Інституту історії України широку перспективну програму археографічних досліджень і публікації писемної історико-культурної спадщини України¹⁰.

Серед основних запитів, на які потрібно було першопочатково реагувати та до яких необхідно стало дослухатися, були зростаючий інтерес української громадськості до джерел культурно-історичної спадщини народу та багатий досвід діаспорної української археографії, що мала у своєму доробку велику кількість документальних, епістолярних, картографічних публікацій, підготовлених у європейських та американських українознавчих центрах. Затвердивши поновлений склад Археографічної комісії, Президія АН УРСР, тим самим, невербально відповіла на громадські виклики українського суспільства.

Перша Республіканська археографічна нарада, що відбулася в грудні 1988 року, мала наслідком опрацювання комплексної програми видань, яка включила в себе пропозиції учасників і лягла в основу діяльності комісії.

Так, на пленарному засіданні було обговорено доповіді голови Археографічної комісії АН УРСР члена-кореспондента АН УРСР П. Соханя, голови Археографічної комісії АН СРСР професора С. Шмідта, члена-кореспондента АН УРСР Ф. Шевченка та доктора історичних наук А. Хорошкевич, в яких, зокрема, з одного боку відзначалося, що сучасна українська археографія за останні десятиліття знаходиться на шляху різкого відставання від передової суспільної думки¹¹, не лише як виключно історична дисципліна, а й як складова соціогуманітарних знань, а з іншого наголошувалося, що за радянську добу досягнуто значних успіхів в розвитку археографії¹².

⁹ П.С. Сохань, *До джерел*, Вісник Міжнародної асоціації українців 1 (1990) 41.

¹⁰ *Едиційна археографія в Україні...*, с. 31.

¹¹ П.С. Сохань, *Про деякі основні напрями діяльності...*, с. 5.; А.Л. Хорошкевич, *Традиції радянської археографії та завдання археографічної комісії АН УРСР*, Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К., 1988, с. 15.

¹² Ф.П. Шевченко, *Археографія в зв'язках із спеціальними історичними дисциплінами*, Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К. 1988, с. 194.

Серед широкого кола проблем, що обговорювалися на засіданні, далеко не пересічною виявилась дискусія щодо формування видавничого плану комісії: хронологічний, тематичний чи видовий принцип розробки едиційної програми. Було погоджено та визнано за найоб'єктивніше застосовувати видовий принцип відбору пам'яток, який і поклали в основу розроблюваного плану¹³.

Свідченням активного та модерного підходу до розвитку української археографії може слугувати ряд виступів, на яких були представлені і обгрунтовані програми видань різних видів джерел: зводу пам'яток давньоруського та українського літописання¹⁴, східних джерел з історії України X–XVIII ст.¹⁵, іноземних нарративних джерел XV–XVIII ст.¹⁶, статистичних джерел з історії Правобережної України XVI–XVIII ст.¹⁷, джерел з історії української культури¹⁸, історико-етнографічної та фольклорної спадщини XIX – початку XX ст.¹⁹

Нарада дійсно мала непересічне значення для подальшого розвитку національної едиційної складової української археографії та діяльності комісії, оскільки серед напрямів едиційної діяльності Археографічної комісії учасниками наради були визначені такі: підготовка публікації джерел з історії України 20–30-х років XX ст., про суспільно-політичні рухи XIX – початку XX ст., з історії запорізького козацтва та Визвольної війни українського народу 1648–1654 років²⁰.

Роль П. Соханя в реалізації пропозицій та завдань, які були покладені на комісію учасниками наради, була першорядною. Будучи головою

¹³ О. Тодійчук, *Op. cit.*, с. 188.

¹⁴ Ю.А. Мицик, *Про публікацію пам'яток українського літописання*, Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К. 1988, с. 53–56.

¹⁵ Я.Р. Дашкевич, *Вивчення і публікація східних джерел з історії України*, Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К. 1988, с. 62–64.

¹⁶ Д.С. Наливайко, *Про видання західноєвропейських джерел з історії України XVI–XVIII ст.*, Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К. 1988, с. 59–62.

¹⁷ М.Г. Крикун, *Масові статистичні джерела до історії Правобережної України XVI–XVIII ст.*, Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К. 1988, с. 77–81.

¹⁸ О.М. Дзюба, *До питання про видання джерел з історії української культури*, Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К. 1988, с. 102–104.

¹⁹ Т.М. Шевчук, *Видання класичної фольклорної спадщини першої чверті XIX – 20-х – 30-х рр. XX ст.*, Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К. 1988, с. 169–172.

²⁰ О. Тодійчук, *Op. cit.*, с. 189.

комісії Павло Степанович підтримав найсмівливіші проекти та залучив до роботи в інституції нелояльних до режиму вчених (Я. Дашкевич, О. Апанович, М. Ковальський)²¹.

Одним із найскладніших питань у процесі реалізації археографічної діяльності та роботи Археографічної комісії була проблема кадрового наповнення, що обговорювалося як на Республіканській нараді, так і на загальнонауковому рівні, оскільки Україна за радянську добу була позбавлена національної археографічної школи. Археографічна робота, за своєю природою, вимагає дуже високого науково-методичного рівня та висококваліфікованих фахівців, кількість яких істотно зменшувалася щороку. Саме з метою піднесення престижу археографічної роботи та заповнення цієї ніші історичної науки, на комісію, за словами Павла Степановича, була покладена місія з негайної підготовки школи археографів²².

Плідна робота будь-якої інституції неможлива без визначення місця її перебування. Відразу ж було вирішено, що фінансове та матеріально-технічне забезпечення комісії буде “покладено на плечі” Інституту історії АН УРСР²³. Таке рішення видається цілком закономірним з огляду на те, що голова комісії та її співробітники, в переважній більшості, працювали в інституті. Задля активізації та координації археографічної роботи та з метою здійснення запланованої видавничої і пошукової діяльності із підготовки до видання історичних джерел, було вирішено організувати відділення Археографічної комісії у Львові – на базі Інституту суспільних наук АН УРСР та у Дніпропетровську – на базі університету²⁴. До активної участі у виданні історичних джерел були задіяні установи АН УРСР та видавництво “Наукова думка”, яке б мало безпосередньо займатися виданням наукових публікацій та напрацювань Археографічної комісії²⁵.

Щодо запланованих проектів і тем, які повинні були реалізувати співробітники комісії, потрібно відмітити, що комісія розробила перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України до 2000 р., який був розглянутий на згаданій вище республіканській нараді археографів²⁶. Цей план, що складався з 17 розділів, передбачав підготовку та видання різних видів писемних джерел, що охоплюють всі історичні періоди українського буття. Передбачалося загалом видати 300 назв, які в основній

²¹ О.О. Маврін, В.А. Брехуненко, *Небуденний ювілей*, УАЩ 5–6 (2001) 12.

²² П.С. Сохань, *До джерел...*, с. 42.

²³ *Археографічна робота в республіці*, Вісник АН УРСР 10 (1989) 15.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ П.С. Сохань, *Стан і перспективи розвитку археографії на Україні*, УЖ 8 (1989) 51.

²⁶ *Археографічна робота в республіці...*, с. 13.

своїй масі репрезентують багатотомні збірки документів та історико-культурних пам'яток IX–XX ст.²⁷. Що ж до унікальних видань, то потрібно зауважити, що корпус джерел з історії запорізького козацтва та Визвольної війни 1648–54 рр., зокрема документи архіву Коша Війська Запорізького, потребував якнайшвидшого видання, через доволі критичний фізичний стан документів. Щоправда, видання першого тому Архіву Коша Війська Запорізького, що є досить звичним для радянської системи, рішенням Президії АН УРСР ухвалено приурочити до ювілею Богдана Хмельницького в 1995 р.²⁸. Окрім цього, заплановано було перевидати багатотомні зібрання творів видатних українських дослідників: М. Костомарова, Д. Яворницького, М. Драгоманова, О. Левицького, В. Модзалевського, Д. Багалія та інших²⁹.

Але, як і в будь-яких наукових задумах і намаганнях, план не був шедевральною чи бездоганною і містив чимало прогалин. Так, не були включені до плану збірка дипломатичних трактатів між Україною та Росією, починаючи з часів Б. Хмельницького, ряд польських хронік XVII ст. і пам'яток історичної думки в Україні³⁰. Павло Степанович, будучи головою комісії, розумів це як ніхто інший, та покладав великі сподівання на майбутні покоління археографів, істориків, дослідників, які мали б бути виплекані зусиллями сучасників.

За досить незначний період діяльності комісія встигла порадувати наукову інтелігенцію та українське суспільство низкою публікацій. Вийшли друком такі історико-культурні пам'ятки, як “Опис Київського намісництва 70–80 років XVIII ст.”, збірка документів “Торгівля на Україні в XIV – середині XVII ст.” (спільно з Канадським інститутом українських досліджень), два томи “Історії запорозьких козаків” Д. Яворницького, тритомником документів слідчої справи – “Кирило-Мефодіївське товариство”, “Описом України” Гійома де Боплана (спільно з Українським інститутом Гарвардського університету), яку було вперше видано в повному обсязі українською мовою разом із факсимільно відтвореним французьким оригіналом³¹.

Потрібно зауважити, що черговість підготовки видань, за словами Павла Степановича, залежить від поєднання їх історично-культурної значущості із зацікавленістю та попитом серед українського суспільства³².

²⁷ П.С. Сохань, *Знати правду історії*, Україна 17 (1991) 21.

²⁸ *Ibid.*, с. 22.

²⁹ П.С. Сохань, *Стан і перспективи розвитку археографії...*, с. 49.

³⁰ П.С. Сохань, *Поновлюючи традиції вітчизняної археографії*, Вісник АН УРСР 7 (1990) 68.

³¹ П.С. Сохань, *Знати правду історії...*, с. 21.

³² П.С. Сохань, *Повернення творчої спадщини Д.І. Яворницького*, Вісник АН УРСР 2 (1990) 107.

В умовах відродження національної самосвідомості та створення суверенної української держави, що супроводжувалося підйомом громадянського суспільства, потрібно було аналогічно відповідати цьому процесу й не “прикриватися” давно застарілими марксистсько-ленінськими догмами. Тому основним завданням, за словами голови Археографічної комісії, якому мали слідувати історики-дослідники, було показати справжню правдиву історію із висвітленням усіх сторінок українського буття, що дозволить усвідомити не лише минуле, а й осягнути сучасне³³.

Від початку процесу формування якісно нової парадигми в історичній науці, зокрема й в археографії, постало питання про співробітництво та обмін досвідом щодо видання історичних пам’яток української минувшини із представниками української діаспори. Такий підхід відразу ж знайшов одностайне схвалення на згадуваній вище нараді. До слова, й колеги із закордонних українознавчих центрів виявляли неабияке зацікавлення до роботи комісії та тих якісних зрушень, що переживала історична наука в УРСР. Тому на зламі 80–90-х років ХХ ст. було налагоджено плідні зв’язки з Українським науковим інститутом Гарвардського університету, Центром досліджень історії України ім. Петра Яцика при Канадському інституті українських досліджень, Східноєвропейським інститутом імені В. Липинського (Філадельфія, США), Науковим Товариством імені Тараса Шевченка в Європі, з видавництвом “Літопис УПА” (Канада) та ін., з якими були підписані угоди про співпрацю в галузі виявлення, опрацювання та видання писемної історико-культурної спадщини України³⁴.

Серед спільних видань, які вийшли друком, можна назвати такі: “Історія України-Руси” М. Грушевського (з Українським інститутом Гарвардського університету); “Архівні матеріали з історії України в Канаді. Попередній анотований перелік”, “Історія України-Руси” – перші два томи (з Канадським інститутом українських досліджень); праця В. Липинського “Україна на переломі” (з Східноєвропейським інститутом імені В. Липинського); “Академік Станіслав Дністрянський. 1870–1935. Бібліографія” (з Кафедрою Україністики Університету ім. Павла-Йозефа Шафарика у Пряшеві)³⁵. Загалом же, в угодах передбачався випуск понад 50 томів різнопланових публікацій – пам’яток історіографії, актових джерел,

³³ П.С. Сохань, *Виступ на Загальних зборах АН УРСР (29–30 березня 1990 р.)*, Вісник АН УРСР 8 (1990) 46.

³⁴ П.С. Сохань, *Знати правду історії...*, с. 22.

³⁵ П.С. Сохань, *Археографічна робота в Україні: проблеми і перспективи*, Вісник АН УРСР 6 (1993) 51.

епістолярної, мемуарної та публіцистичної спадщини видатних діячів, картографічних пам'яток тощо³⁶.

Але не виключно едиційною співпрацею позначилися відносини комісії із закордонними установами. Так, навесні 1990 року завдяки допомозі Фонду Катедр Українознавства при Гарвардському університеті (США) було розпочато комп'ютеризацію Археографічної комісії, що дозволила якісно змінити характер роботи із підготовки рукописів до видання³⁷. Така допомога закордонних друзів мала вагому перевагу для автономізації видавничого процесу.

На Всеукраїнській нараді “Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи” було вирішено залишити за Археографічною комісією координаційні функції в площині вивчення та видання джерел з історії та культури України при організації її діяльності на базі Інституту української археографії АН України як розширеної Вченої ради інституту³⁸.

Подальша ж діяльність Павла Степановича пов'язана із заснованим відповідно до постанови Президіума АН УРСР від 10 липня 1990 року Інститутом української археографії АН УРСР, який в 1995 році отримав сучасну назву Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Діяльність же Археографічної комісії АН УРСР була початковим і якісно новим етапом у процесі формування суверенних українських археографічних знань. Із впевненістю можна стверджувати, що комісія стала тим стартовим майданчиком для української археографії, яким із впевненістю та науковим хистом, незважаючи на труднощі, керував Павло Степанович Сохань. Сучасна українська археографія багато в чому завдячує невтомній діяльності саме таких видатних дослідників, які своєю наснагою, баченням та незгасним бажанням об'єктивної істини формували національну українську науку.

³⁶ П.С. Сохань, *Археографічна робота в Україні...*, с. 51.

³⁷ *Ibid.*, с. 50.

³⁸ *Всеукраїнська нарада “Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи”*, Архіві України 1–3 (1993) 12.